

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 1, No. 57, Spring 2023

[10.22108/rpl.2022.134869.2128](https://doi.org/10.22108/rpl.2022.134869.2128)

(Research Paper)

The Influence of Exegesis of Ferdows al-Murshediyyeh's Verses by Relying on Tabari History and Exegesis of Khajeh Abdollah Ansari

Soraya Karimi Yunjali*
Khodabakhsh Asadollahi**

Abstract

Literary works are written in a time and place that are directly related to previous works; therefore, the writings of the texts before them are not ineffective. In this study, with the aim of investigating the influence of Ferdows al-Murshediyyeh from Tabari's history and Khajeh Abdollah Ansari's interpretation, a descriptive-comparative method was used. The results of this study showed the extent to which Sheikh Abu Ishaq Kazerouni borrowed from ancient sources and mystical interpretations and added to the previous texts and thoughts in relation to the new materials and themes. Ferdows al-Murshediyyeh's study showed that Tabari's history and exegesis of Khajeh Abdollah Ansari were among the study sources of Sheikh Abu Ishaq Kazerouni and his disciples. Ferdows al-Murshediyyeh's comparative study of Tabari's history is evidence of a direct influence without referring to this mystical work in the field of creation and caliphate of Adam (AS) adopted from Tabari's discussions. Also, the Sheikh's mystical exegesis on the verses indicated the existence of an indirect influence of Khajeh Abdollah Ansari's interpretation on its themes. In addition, the other mystics' views were in continuation of the exegetical method of this book based on Khajeh Abdollah Ansari, which had a direct influence on the levels of phrases and vocabulary in most cases as quotations without a reference in the text.

Keywords: Ferdows al-Murshediyyeh, Sheikh Abu Ishaq Kazerouni, Exegesis of Khajeh Abdollah Ansari, History of Tabari

Introduction

Throughout history, texts have been created in close relationship with each other in such a way that the previous texts have been the basis for the emergence and creation of subsequent texts, which have not been created independently without the need for their own backgrounds. On the other hand, the text sources of Islamic mysticism, such as Quran and Hadith, have made the inevitable influences of mystical texts on each other. These influences have been taken by the intellectual space and common cultural elements, resulting in the same minds, approximations, and words. In the meantime, mystical memoirs are among the ancient works, whose themes have interacted with their earlier and future texts. Finding this interaction and relationship between the texts requires their comparative reading.

Materials & Methods

* Ph.D. and Lecturer of Persian Language and Literature, Mohaghegh Ardabili University, Department of Persian Language and Literature, Ardabil, Iran

** Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran (kh.asadollahi@gmail.com)

The study of the functions of mystical verses and Sheikh Abu Ishaq Kazerouni's interpretations indicated their influence on interpreting Qur'anic verses from old sources, such as Tabari's history and Khajeh Abdollah Ansari's interpretation of the Qur'an. In this descriptive-comparative study, we sought to answer these questions: 1) What is the influence of Ferdows al-Murshediyyeh on the verses in terms of historical sources and mystical interpretations? 2) What are the methods of Ferdows al-Murshediyyeh's influence in relation to Tabari's history and Khajeh Abdollah Ansari's interpretation? It should be noted that the basis of this research in relation to Khajeh Abdollah Ansari's interpretation of the Holy Qur'an was a book called "Exegesis of Khajeh Abdollah Ansari" written by Habibollah Amouzgar, which was in fact the third time of the mystical exegesis of Meybudi in *Kashf al-Asrar*.

Discussion of Results & Conclusions

Literary texts share their earlier texts because of their clear and hidden quotes and influences. Sometimes, this influence is formed in the depths of concepts and themes and sometimes, borrowing and effectiveness can be retrieved at the vocabulary level. Whenever an element appears in the second text adopted from a literary or artistic text, it is certain that the second text is directly or indirectly influenced by the first text. The study of the influence of exegesis of Sheikh Abu Ishaq Kazerouni's verses on Ferdows al-Murshediyyeh showed that Tabari's history and Khajeh Abdollah Ansari's interpretation were among the main subtexts, on which Sheikh Kazerouni influenced based on his interpretive method on the verses. Sheikh Abu Ishaq was directly influenced by the concepts of Tabari's history in the subjects of the story of creation and caliphate of Adam (AS), the age of Adam's demise, the creation of Eve, and the covering of Adam and Eve. It should be noted that this effect was reflected in its most explicit form as quotations without a reference. On the other hand, the reflection of Khajeh Abdollah's insights and beliefs in Sheikh Abu Ishaq Kazerouni's interpretations showed an indirect influence. Since narration in meaning and content fell into the category of an indirect influence in Ferdows al-Murshediyyeh, the themes of Khajeh Abdollah Ansari's exegesis in the exegesis of Sheikh Abu Ishaq Kazerouni were narrated in the form of meaning and content of objectivity. Sheikh Abu Ishaq was sometimes completely influenced by Khajeh Abdollah's interpretation and sometimes brought his attitude in the section of the elders' sayings without mentioning his name. In some verses, Ansari's view encompassed only a small part of the exegesis of a verse and in some cases, the sheikh offered a different interpretation of the verse and the exegesis of Khajeh Abdollah was expressed under the exegesis of Sheikh Kazerouni when quoting the elders' sayings. In addition to the indirect influence, Khajeh Ansari's interpretations were repeated in Ferdows al-Murshediyyeh with a minor difference in terms of vocabulary and this influence clearly indicated a direct influence.

References

References

- Adnan Davoodi, S. (Ed.) (1427). *Ragheb Esfahani's singularities of the words al-Quran al-Karim*. Second Edition. (n.p): Taliat Al-Nour.
- Afshar, I. (Ed.) (1979). *Mahmud Ibn Uthman's Ferdows al-Murshediyyeh fi Asrar al-Samadiyyeh, including its summary narration called Anwar al-Murshediyyeh fi Asrar al-Samadiyyeh*. Tehran: Society for the National Heritage of Iran.
- Ajdari, M. (2012). *Content analysis of Ferdows al-Murshediyyeh fi Asrar al-Samadiyyeh*. Master's Thesis, Al-Zahra University.
- Amouzgar, H. (Ed.) (1997). *Khajeh Abdollah Ansari's literary and mystical interpretation of the Holy Quran in Persian*. Eleventh Edition. Tehran: Iqbal Publication.
- Anonymous (1895). *Ketab-e Moghadas (Holy Bible)*. (n.p).
- Basiri, M. S. (2003). A brief comparison of the exegesis of Khajeh Abdollah Ansari and Meybudi's *Kashf al-Asrar*. *Journal of Faculty of Literature and Humanities (Shahid Bahonar University of Kerman)*, 14, 1-17.
- Behroozi, A. N. (1970). Kazerouni's Historical and Geographical Background. *Multi-Speech Journal*, 111-131.

- Beyzoun, M. A. (Ed.) (2002). *Tafsir-e Al-Tostari (Al-Tostari's Interpretation)*. First Edition. Beirut: Dar Al-Kotob Al-Elmiyeh.
- Hekmat, A. A. (Ed.) (1997). *Meybudi's Kashf al-Asrar wa Odd'at al-Abrar*. Sixth Edition. Tehran: Amirkabir Publication.
- Hekmat, A. A. (Ed.) (2003). *Kashf al-Asrar wa Odd'at al-Abrar*. Seventh Edition. Tehran: Amirkabir Publication.
- Ibn-e Athir, I. (2004). *Tarikh-e kamel (a complete history)*. Translated by Seyed Mohammad Hossein Rouhani. Third Edition. Tehran: Asatir Publication.
- Jorjani, S. Sh. (1927). *Dalael al-ejaz fi al-Qur'an*. Translated by Seyed Mohammad Radmanesh. Mashhad: Astan Quds Razavi Publication.
- Karimi Yunjali, S., & Moharami, R. (2021). An intertextual study of Ferdows al-Murshediye with religious and mystical texts based on Resaleh-ye Qushayrieh. *The Quarterly Journal of Mystical Literature at Al-Zahra University*, 13(25), 39-65.
- Kheyrandish, A., & Rahimi Jaber, A. (2019). Formation and expansion of Morshediye Monastery in India and China (8th/10th century). *Quarterly Journal of Islamic History*, 20(77), 219-265.
- Khoei, A. (2004). *Al-bayan fi tafsir al-Qur'an*. Translated by Seyed Jafar Hosseini. First Edition. Qom: Dar Al-Thaqalayn.
- Musharraf, M. (2003). *Semiotics of mystical exegesis*. First Edition. Tehran: Sales Publication.
- Noya, P. (1994). *Quranic exegesis and mystical language*. Translated by Ismail Saadat. First Edition. Tehran: Academic Publication Center.
- Rajabi Nia, M., & Hosseini, M. (2015). An analytical and comparative study of three hagiographies of Mahmoud Ibn-e Osman about renowned fifteenth-century fars mystics: Sheikh Abou Ishaq Kazerouni and Amin al-Din Balayani. *Biannual Journal of Mystical Literature (Al-Zahra University)*, 7(12), 123-160.
- Sarmadi, M., & Sheikh, M. (2008). Describing the Meybudi's Method in mystical interpretation of the Qur'an. *Quarterly Journal of Literary Research*, 21, 69-88.
- Siyuti, J. (n.d). *Al-atqan fi olum al-Qur'an*. Beirut: Dar Al-Maktabat Al-Helal.
- Sohofi, M. S., Azarpeyvand, H., & Salamatian, M. (2020). A Survey of the transformation of mystical themes in Qur'anic interpretations by relying on the interpretations of Khajeh Abdollah Ansari and Safi Alishah. *Specialized Monthly Stylistics of Persian Order and Prose (Bahar-e Adab)*, 13(7), 95-117.
- The Holy Quran.*

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

متن‌شناسی ادب فارسی

سال چهاردهم

شماره اول (پیاپی ۵۷)، بهار ۱۴۰۲، ص ۱۴-۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۶/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۲۱

[10.22108/rpll.2022.134869.2128](https://doi.org/10.22108/rpll.2022.134869.2128)

(مقاله علمی)

بررسی تأثیرپذیری تفسیرهای آیات فردوس‌المرشدیه (با تکیه بر تاریخ طبری و تفسیر خواجه عبدالله انصاری)

ثریا کریمی یونجالی، * خدابخش اسداللهی **

چکیده

اثر ادبی در زمان و مکانی به رشته تحریر درمی‌آید که در ارتباط مستقیم با آثار قبلی است؛ در نتیجه هیچ نوشته‌ای از متون پیش از خود بی‌تأثیر نیست. در این پژوهش با هدف بررسی میزان تأثیرپذیری فردوس‌المرشدیه از تاریخ طبری و تفسیر خواجه عبدالله انصاری، به روش توصیفی - تطبیقی، شیوه‌های تأثیرپذیری بین این آثار بررسی می‌شود. نتیجه حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که شیخ ابواسحاق کازرونی تا چه اندازه از منابع کهن و تفسیرهای عرفانی وام گرفته و به چه نسبت مطالب و مضامین جدیدی بر متن‌ها و اندیشه‌های قبلی افزوده است. مطالعه فردوس‌المرشدیه نشان می‌دهد که تاریخ طبری و تفسیر خواجه عبدالله انصاری از منابع مطالعاتی شیخ ابواسحاق کازرونی و مریدان او بوده است. بررسی تطبیقی فردوس‌المرشدیه با تاریخ طبری گواه تأثیرپذیری مستقیم بدون ارجاع این اثر عرفانی در مبحث آفرینش و خلافت آدم (ع) از مباحث طبری است. همچنین تفسیرهای عرفانی شیخ بر آیات نیز از وجود تأثیرپذیری غیرمستقیم در مضامین آن با تفسیر خواجه عبدالله انصاری حکایت دارد؛ نیز سخنان و دیدگاه عارفان دیگر هم در ادامه شیوه تفسیری این کتاب به پیروی از خواجه عبدالله انصاری است؛ این تأثیرپذیری مستقیم در سطح عبارات و واژگان، در بیشتر اوقات به صورت نقل قول بدون ارجاع در متن شواهدی دارد.

واژه‌های کلیدی

فردوس‌المرشدیه؛ شیخ ابواسحاق کازرونی؛ تفسیر خواجه عبدالله انصاری؛ تاریخ طبری

* استادیار زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران،
sorayakarimi087@gmail.com

** استاد زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران (نویسنده)

مسئول، kh.asadollahi@gmail.com

۱- مقدمه

در طول تاریخ همواره متن‌ها در ارتباط تنگاتنگ با همدیگر خلق می‌شوند؛ به گونه‌ای که متون پیشین زمینه ظهور و خلق متن‌های بعدی می‌شود و متن‌های بعدی مستقل و بدون نیاز به سابقه خود به وجود نمی‌آیند. از سوی دیگر، آبخور واحد متون عرفان اسلامی مانند قرآن و حدیث، تأثیرپذیری متون عرفانی را از یکدیگر امری اجتناب‌ناپذیر کرده است. این تأثیرپذیری‌ها متأثر از فضای فکری و عناصر فرهنگی مشترک است که در نتیجه آن، اذهان تقریب و الفاظ همسان می‌شوند. در این میان، تذکره‌های عرفانی در شمار آثار کهنی قرار دارند که مضامین آنها در تعامل با متون پیشین و پسین خود است و یافتن این تعامل و روابط بین متون، مستلزم خوانشی تطبیقی از متن‌هاست. از جمله این تذکره‌ها، *فردوس المرشدیه فی اسرار الصمدیه*، سیرت‌نامه شیخ ابواسحاق کازرونی است که محمود بن عثمان این اثر را در سال ۷۲۸ ق. در شرح احوال شیخ ابواسحاق کازرونی و خاندان و پیروان او در کازرون تألیف کرده است. این کتاب دراصل اقتباس و ترجمه‌ای از سیرت‌نامه‌ای به زبان عربی، تألیف خطیب امام ابوبکر محمد بن عبدالکریم بن علی سعد، سومین جانشین شیخ است. محمود بن عثمان در تألیف *فردوس المرشدیه* سخت معتقد بوده است که از متن اصلی دور نشود؛ برای همین اگر در جایی به اجبار نکته‌ای را اضافه یا حذف کرده است، آن را یادآوری می‌کند (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ده). او *فردوس المرشدیه* را در چهل باب تنظیم کرده است تا این اربعین ذخیره‌ای برای نویسنده و خواننده و داننده و دریابنده، در دنیا و آخرت باشد (همان: ۴۷۰). یکی از موضوعات محوری این اثر عرفانی، تفسیر عرفانی شیخ ابواسحاق کازرونی بر آیات قرآنی است که در این پژوهش به آن توجه می‌شود. شیخ ابواسحاق در مجالس خود بنابه پرسش حاضران و مریدان و به اقتضای کلام، به تفسیر آیات می‌پرداخت و گاهی هم به اختیار خودش آیه را تفسیر می‌کرد. شیخ به سبب عظمت مقام ارشاد و هدایت، به «شیخ مرشد» معروف بود و طریقت او به نام «مرشدیه» یا «کازرونیه» و یا «اسحاقیه» شناخته می‌شد. شیخ ابواسحاق در شهر کازرون، این طریقت را در نیمه دوم سده چهارم هجری بنیان نهاد و به سبب آنکه یکی از معروف‌ترین طریقت‌های صوفیانه به شمار می‌رفته، نقش مذهبی، اجتماعی و اقتصادی مهمی در پهنه بزرگی از جهان اسلام ایفا کرده است (خیراندیش و جابری، ۱۳۹۸: ۲۱۹). از فعالیت‌های مهم این طریقت، مبارزه با زردشتیان برای ترویج دین اسلام و گسترش آیین اسلامی بود؛ شیخ ابواسحاق با وجود رواج آیین زردشتی در کازرون و ممانعت زردشتیان با نشر دین اسلام، فعالیت‌های اجتماعی خود را با ساخت مسجد، خانقاه و رباط پایه‌ریزی کرد. بدین ترتیب او توانست فعالیت‌های معنوی و عرفانی خودش را با گرایش هزاران کس از گبران و آتش‌پرستان و جهودان به اسلام تداوم بخشد (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۳۸۰)؛ در نتیجه کازرون بعد از شیراز مرکز عرفان و تصوف شد و شهرت مشایخ کازرون از شام و عراق و مصر تا هندوستان و چین گسترش یافت (بهروزی، ۱۳۴۹: ۱۱۶-۱۱۷). گستردگی جغرافیایی خانقاه‌های مرشدیه در هند و چین سبب گسترش راه‌های تجاری، ارائه خدمات اجتماعی به نیازمندان و مسافران و سرانجام حمایت تاجران و سلاطین از خانقاه‌ها می‌شد که همه اینها در تبلیغ طریقت مرشدیه و ترویج دین اسلام نقش مهمی داشت (خیراندیش و جابری، ۱۳۹۸: ۲۱۹). همانطور که در مباحث پیشین نیز اشاره شد، در این پژوهش به بررسی کارکرد آیات و تفاسیر عرفانی شیخ بر آیات توجه می‌شود؛ زیرا مطالعه این تذکره عرفانی از تأثیرپذیری آن در بخش تفسیر آیات از منابع کهنی مانند *تاریخ طبری* و تفسیر *قرآن خواجه عبدالله انصاری* حکایت دارد. گفتنی است مبنای کار این

پژوهش در رابطه با تفسیر خواجه عبدالله انصاری از قرآن کریم، کتابی به نام تفسیر خواجه عبدالله انصاری به نگارش حبیب‌الله آموزگار است که درحقیقت همان نوبت سوم تفسیر عرفانی کشف‌الأسرار میبیدی است. هدف از مطالعه تأثیر و تأثر متون عرفانی مانند فردوس‌المرشدیه آن است که افق جدیدی در شناخت این آثار گشوده و توانمندی‌ها و قابلیت‌های متعدد متن بازشناسانده شود. در این پژوهش، در پی پاسخ به این پرسش‌ها هستیم: (۱) تأثیرپذیری فردوس‌المرشدیه از نظر منابع تاریخی و تفسیرهای عرفانی بر آیات شامل چه مطالبی می‌شود؟ (۲) شیوه‌های تأثیرپذیری فردوس‌المرشدیه با تاریخ طبری و تفسیر خواجه عبدالله انصاری چگونه است؟

۱-۱ پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش در حوزه تأثیرپذیری فردوس‌المرشدیه از تاریخ طبری و تفسیر خواجه عبدالله انصاری را می‌توان در دو بخش تبیین کرد:

الف) پژوهش‌های صورت گرفته بر روی مباحث فردوس‌المرشدیه: اژدری (۱۳۹۱) در پایان‌نامه‌ای با عنوان بررسی محتوایی فردوس‌المرشدیه فی اسرارالصمدیه به بررسی عرفانی این کتاب و تحلیل مقامات، احوال، استحسانات، اصطلاحات عرفانی، تفسیر آیات و اخلاق عرفانی صوفیه از دیدگاه شیخ مرشد پرداخته است. گفتنی است در این پژوهش، به صورت مجمل شیوه تفسیری شیخ ابواسحاق را بازکاویده‌اند. رجبی‌نیا و حسینی (۱۳۹۳) در مقاله «معرفی تحلیلی و مقایسه سه سیرت‌نامه محمود بن عثمان درباره دو تن از مشایخ معروف فارس در قرن هشتم (شیخ ابواسحاق کازرونی و شیخ امین‌الدین بلیانی)» سبک نگارش و باب‌های مشترک و نکاتی از این قبیل را مقایسه و تطبیق کرده‌اند. کریمی و محرمی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی بینامتنی فردوس‌المرشدیه با متون دینی و عرفانی (با تکیه بر رساله قشیریه)» با مطالعه بیش‌متنیتی فردوس‌المرشدیه به اسطوره‌سازی از قهرمان بر مبنای دیرینه‌الگوها و نظیره‌سازی از شیوه زندگی و معجزات و داستان‌های پیامبران اشاره کرده‌اند و با بررسی بینامتنیتی آن در سطح مضامین عرفانی، بینامتنیت صریح با رساله قشیریه را یادآور شده‌اند.

ب) پژوهش‌های صورت گرفته بر روی مباحث تاریخ طبری و تفسیر خواجه عبدالله انصاری: بصیری (۱۳۸۲) در «مقایسه اجمالی تفسیر خواجه عبدالله انصاری و کشف‌الأسرار میبیدی» به این نتیجه رسیده است که میبیدی مقدار ناچیزی از تفسیر خواجه عبدالله انصاری را در نوبت سوم کشف‌الأسرار خود آورده است. صحفی و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «سیری در دگرگونی‌های مضامین عرفانی در تفاسیر قرآن با تکیه بر تفسیر خواجه عبدالله انصاری و صفی‌علیشاه» نشان داده‌اند که انصاری علاوه بر طرح مضامین عرفانی، به مسائل اخلاقی و تعلیمی نیز نظر داشته است. صفی‌علیشاه نیز در روش تفسیر عرفانی خود متأثر از تفسیر کشف‌الأسرار میبیدی است. همچنین درباره شیوه تاریخ‌نگاری طبری در تاریخ طبری پژوهش‌هایی صورت گرفته است؛ از آنجا که این مقاله‌ها با موضوع پژوهش حاضر ارتباطی ندارد، برای جلوگیری از طولانی‌شدن سخن از ذکر آنها پرهیز می‌شود. بنابراین برپایه پیشینه پژوهش، درباره تأثیرپذیری فردوس‌المرشدیه از تاریخ طبری و تفسیر خواجه عبدالله انصاری پژوهشی صورت نگرفته است.

۲- مبانی نظری پژوهش

۲-۱ تفسیر عارفان از قرآن کریم

تفسیر در لغت، به معنی بیان و اظهار معنی معقول (راغب اصفهانی، ۱۴۲۷: ۶۳۶) و در اصطلاح شرع عبارت است از: توضیح مقصود خداوند در قرآن (خویی، ۱۳۸۳: ۵۴۷) و بیان معنی آیه، شأن نزول، مکی یا مدنی بودن، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ و نیز سببی که به موجب آن، آیه نازل شده است (سیوطی، [بی‌تا]، جزء ۲: ۱۷۴ و جرجانی، ۱۳۰۶: ذیل تفسیر). از انواع تفاسیر، تفسیر باطنی به صوفیه و عارفان نسبت داده شده است؛ زیرا «به عقیده عارف، قرآن کریم دارای بطونی است که باید با تأویل از ظاهر به آن بطون دست یافت. حقیقت قرآن بیش از اینکه در ظاهر آن هویدا باشد، در باطن آن مندرج، و وظیفه سالک حرکت به سوی حقایق باطنی است» (سرمدی و شیخ، ۱۳۸۷: ۶۹). به این ترتیب، صوفیان با استخراج معنای باطنی از معنای ظاهری، در سفر از بیرون به درون به حقیقت متعالی دست یافته‌اند؛ زبان عرفانی به دلایل بیان فوران‌های روحی عرفانی و رنگ تعلیمی تصوف شکل می‌گیرد و صوفیان تجارب عرفانی خود را با اهل آن در میان می‌گذارند (مشرف، ۱۳۸۲: ۷۹). به‌طور کلی، صوفیه روش خود را تفسیر و تأویل نمی‌خوانند؛ بلکه به آن استنباط می‌گویند. در نزد صوفیان معانی روحانی و درونی به‌واسطه استنباط از ورای معنای ظاهری و لفظی آشکار می‌شود؛ به این صورت که خداوند با عنایت و اراده خود به عارفان الهام می‌کند؛ آنها دریافت‌های خاصی از آیات می‌یابند و برحسب این تنوع الهامات، هرکس برداشت متفاوتی از آیه می‌کند؛ درواقع اینگونه نیست که یک آیه در دو زمان معانی متفاوتی داشته باشد (نویا، ۱۳۷۳: ۲۷-۲۸). گفتنی است زبان عرفانی را دارای دو نوع زبان دانسته‌اند: عبارت و اشارت؛ زبان عبارت زبانی است که درون را به بیرون منتقل می‌کند و مبین چیزهایی است که به تجربه دریافت می‌شود و زبان اشارت، القاء معانی بدون گفتن آنهاست؛ زبانی در مرتبه بلند رمز (نماد) است و فقط به همین سبب، جنبه باطنی یافته است؛ زیرا رمز تنها با کسی سخن می‌گوید که می‌تواند آن را بگشاید (مشرف، ۱۳۸۲: ۵).

۳- کارکرد قرآن در فردوس‌المرشدیه

تفسیر قرآن از امور فرهنگی خانقاه‌ها به شمار می‌رفت؛ به همین سبب، کار مریدان مبتدی قرائت و حفظ قرآن و کار علمی صوفیان نیز تفسیر آن بود. در این میان صوفیان می‌کوشیدند مقاصد خود را با مدلول‌های قرآنی تطبیق دهند. در خانقاه شیخ کازرونی نیز فراگیری و تلاوت قرآن کریم یکی از برنامه‌های دینی و فرهنگی معمول در زمان حیات شیخ و حتی بعد از وفات او به شمار می‌رفت (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۱۶۳). شیخ یاران و مریدان خود را به خواندن قرآن تحریض می‌کرد و اعتقاد داشت در هر بقعه‌ای که قرآن بخوانند خیر و برکت در آنجا فرود می‌آید (همان: ۳۴۹). او علاوه بر تلاوت قرآن کریم، بر تفکر و تدبر در آیات قرآن بسیار تأکید داشت؛ چنانکه در فردوس‌المرشدیه نیز فصلی به «ذکر آیات کلام‌الله» اختصاص دارد که با رویکردهای عرفانی، اخلاقی، فقهی و معنای ظاهری آیات به تفسیر آیات پرداخته است. گفتنی است شیوه غالب تفسیری شیخ، تفسیر قرآن به قرآن و تفسیر روایی و نقلی است. با توجه به شیوه‌های تفسیری شیخ، تأثیر مستقیم یا غیرمستقیم فردوس‌المرشدیه از متون پیشین، امری بعید به نظر نمی‌رسد. این نوع متون جنبه تعلیمی و آموزشی برای مریدان و پیروان مشایخ نیز داشته است؛ بنابراین برای تحکیم و تثبیت مبانی تفسیری خود به سخنان مشایخ استناد می‌کردند.

بدین ترتیب، از بررسی تفسیرهای شیخ، تأثیرپذیری او از منابع کهن و عرفانی آشکار می‌شود. برخی از تفسیرهای شیخ کازرونی بر آیات، گواه تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم او از منابع پیشین است. در این نوع تفسیرها فرایند تجدید حیات متن قبلی در کسوت لباس جدید با نگرشی جدید دریافت می‌شود.

۱-۳ تأثیرپذیری مستقیم از تاریخ طبری

متون ادبی به سبب نقل قول‌ها و تأثیر و تأثرات آشکار و پنهان از متون پیش از خود، با یکدیگر اشتراکاتی پیدا می‌کنند. گاهی این تأثیرپذیری در عمق مفاهیم و مضامین شکل می‌گیرد و گاهی نیز می‌توان وام‌گیری و اثرپذیری را در سطح واژگان بازیابی کرد. هرگاه از یک متن ادبی یا هنری، عنصر یا عناصری در متن دوم حضور یابد، به‌طور یقین معلوم می‌شود که متن دوم به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم از متن نخست تأثیر پذیرفته است؛ بنابراین تاریخ طبری از منابع کهنی است که اثرگذاری آن بر فردوس المرشدیه به‌آسانی فهمیده می‌شود و در صریح‌ترین شکلی به‌صورت نقل قول بدون ارجاع بازتاب دارد. از مطالعه فردوس المرشدیه اینگونه فهمیده می‌شود که شیخ ابواسحاق در موضوعات زیر از تاریخ طبری متأثر است:

۱-۱-۳ آفرینش و خلافت حضرت آدم^(ع)

بررسی این دو منبع نشان می‌دهد که شیخ ابواسحاق کازرونی در مبحث آفرینش و خلافت آدم^(ع) از تاریخ طبری متأثر است؛ برای نمونه شیخ ابواسحاق کازرونی در تفسیر آیه «و إذ قال ربک للملائکة إنی جاعل فی الأرض خلیفة» (بقره: ۳۰) معتقد است که حق تعالی فرشتگان را خبر کرد که من خلیفه‌ای بر روی زمین خواهم آفرید. ملائکه هستی آوردند و گفتند کسانی پدید می‌کنی که در زمین تباهی کنند و خون ناحق بریزند؛ ما که فرشتگان تو هستیم تو را به پاکی یاد می‌کنیم. خداوند به فرشتگان گفت: ادب نگاه دارید زیرا آنچه من می‌دانم شما نمی‌دانید. چون آنها آدم را حقیر دانستند، وقتی خداوند او را آفرید دستور داد تا پیش تخت آدم سجده کنند (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۱۹۷). در تاریخ طبری از قتاده و حسن روایت شده است وقتی خداوند به فرشتگان فرمود خلیفه‌ای در زمین خواهم نهاد؛ گفتند: کسی را در زمین می‌نهی که تباهی کند و خون بریزد؛ ولی خداوند به آنها فرمود: آنچه من می‌دانم شما نمی‌دانید. فرشتگان به هم گفتند: خداوند هر چیزی بیافریند از ما داناتر و عزیزتر نخواهد بود. خداوند نیز آدم را آفرید و دستور داد تا او را سجده کنند و به کیفر آن سخنی که گفته بودند، آدم را بر آنها برتری داد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۶۲). عکرمه از ابن عباس روایت کرده است که خداوند عزوجل مخلوقی آفرید و فرمود: آدم را سجده کنید. انکار کردند و نپذیرفتند و خداوند عزوجل آتشی فرستاد و آنها را سوزاند (همان: ۵۴). در این میان تأثیرپذیری تفسیر خواجه عبدالله انصاری نیز تأمل‌برانگیز است؛ خلاصه تفسیر خواجه از این آیه به این صورت است: عالمی آرمیده بود و در هیچ دلی آتش عشقی نبود و لاف دعوی فرشتگان به عیوق رسیده بود که ما تو را تسبیح می‌کنیم. هرچه در عالم جوهری بود در طمع افتاده بود و دعوی خلیفه‌گری داشت. ناگاه از رب‌العزت ندا رسید که من در زمین خلیفه برقرار می‌کنم. زلزله این هیبت در دل مقربان افتاد و پیش خود گفتند این آدم خاکی چه نهادی است که قرآن پیش از آفرینش او کوس خلافتش را می‌کوبد. فرشتگان چون این خطاب را شنیدند آرام و قرار از آنها رفت. زبان به پرسش دراز کردند و جملگی آواز دادند خداوند این آدم خاکی تقرب را به دست گناهکاری لکه‌دار می‌کند و سر از چنبر طاعت بیرون می‌کند و ما را که از قدس آفریده‌ای این اسباب ما را آراسته است. گویند آتش از غیب پدید آمد و فرشتگان را سوزاند و خطاب آمد که شما نمی‌دانید آنچه من می‌دانم. شما که مقربان درگاه هستید پیش تخت آدم چاکروار صف برکشید و او را سجده کنید (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۸-۱۹).

۲-۱-۳ سن وفات حضرت آدم

موضوع همسانی دیگر، درباره سن وفات آدم^(ع) است؛ به تصریح محمود بن عثمان در فردوس‌المرشدیه، روزی شیخ ابواسحاق کازرونی در مجلس می‌گفت که آدم^(ع) چهل سال از عمر خود را به داود^(ع) بخشید؛ وقتی که دید عمر داود^(ع) شصت سال است تا صد سال او تمام شود (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۱۳۶). در تاریخ طبری نیز آمده است: عمر آدم هزار سال بود و چهل سال از عمر خویش را به داود بخشید و خدا در این باب مکتوبی نوشت و فرشتگان را شاهد گرفت و چون احتضار آدم در رسید و فرشتگان آمدند که جانش را بگیرند، گفت: «چهل سال از عمر من مانده است». گفتند: «آن را به فرزندان داود بخشیده‌ای». گفت: «نکرده‌ام و نبخشیده‌ام» و خداوند مکتوب را فرورستاد و فرشتگان شهادت دادند و خدا عمر آدم را هزار سال تمام داد و عمر داود را صد سال تمام کرد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۰۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۳، ج ۱: ۵۵). میبیدی نیز در کشف‌الأسرار اشاره می‌کند که آدم^(ع) در روز میثاق در عهد بلی، عمر داود^(ع) را اندک دید، گفت: بارخدایا از عمر خود چهل سال به وی دادم؛ خداوند نیز قبول کرد (میبیدی، ۱۳۸۲، ج ۷: ۵۲۸).

۳-۱-۳ آفرینش حوا

آفرینش حوا از دنده چپ آدم از دیگر مطالب بحث‌انگیزی است که به متون عرفانی نیز راه یافته است. این مبحث که در روایات اسرائیلی ریشه دارد، در تفسیر آیات فردوس‌المرشدیه نیز دیده می‌شود. شیخ ابواسحاق در تفسیر آیات، بر این نکته اشاره می‌کند که حق تعالی چون آدم را بیافرید و در بهشت فرود آورد، با هیچ چیزی از بهشت آرام نمی‌گرفت تا اینکه از پهلوی چپ آدم حوا را بیافرید و آدم با او انس گرفت (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۰۲). در تاریخ طبری نیز نقل شده است که خداوند حوا را از دنده چپ آدم آفرید تا آدم با او آرام گیرد (طبری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۶۴). همچنین ابن‌اثیر نیز به آفرینش حوا از دنده آدم^(ع) اشاره کرده است تا با او آرام گیرد. به تصریح ابن‌اثیر در تاریخ کامل، به همین سبب حواء یعنی «زن زنده» نامیده شد که از مردی زنده (حی) آفریده شده است (ابن‌اثیر، ۱۳۸۳، ج ۱: ۳۴). این روایت با مطالب سفر پیدایش دوم تورات مطابقت دارد: «و خداوند خوابی گران بر آدم مستولی گردانید تا بخفت و یکی از دنده‌هایش را گرفت و گوشت در جایش پر کرد و خداوند خدا آن دنده را که از آدم گرفته بود، زنی بنا کرد و وی را به نزد آدم آورد» (کتاب مقدس، ۱۸۹۵: ۳). در کشف‌الأسرار هم از قول مفسران اینگونه نقل شده است: «آدم در بهشت مونس همجنس خویش نداشت مستوحش می‌شد، خواب بر وی افتاد بخفت. رب‌العالمین از استخوان پهلوی وی از جانب چپ آن یکی زیرترین که قصیری خوانند حوا را بیافرید و آدم از آن هیچ خبر نداشت و هیچ رنج به وی نرسید» (میبیدی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۱۴۷). همچنین در این متن تفسیری نیز مانند تاریخ طبری از هدف خلقت حوا برای آرامش حضرت آدم و دلیل گزینش اسم حوا به سبب آفرینش از موجودی زنده سخن گفته شده است (همان و طبری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۶۴).

۴-۱-۳ پوشش حضرت آدم و حوا

پوشش حضرت آدم و حوا از پشم گوسفند بهشتی از دیگر مباحث مشترک فردوس‌المرشدیه و تاریخ طبری است؛ در ذیل آیه «لباس التقوی ذلک خیر» (اعراف: ۲۶) در فردوس‌المرشدیه آمده است که اولین کسانی که پشمینه پوشیدند آدم و حوا بودند. روایت کرده‌اند آن زمان که آدم و حوا را بر روی زمین آوردند، جبرئیل از

بهشت آمد و به آنها گفت که گوسفندی را بکشند و پشم آن گوسفند را برگیرند. جبرئیل به آنها تعلیم داد تا اینکه حوا آن پشم را رسید و آدم^(ع) آن را بافت و هر دو از آن پشمینه پوشیدند (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۵۹-۲۶۰). به نقل از تاریخ طبری، چون خداوند برهنگی آدم و حوا را دید، فرمود تا یک گوسفند از هشت جفتی که از بهشت فرود آورده بودند، بکشند. او گوسفندی را گرفت و کشت و پشم آن را بگرفت و رسید و با حوا بافتند (طبری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۷۵). به نقل از میدی هم، چون حضرت آدم از آسمان به زمین آمد، از برهنگی نالید. آدم^(ع) به فرمان جبرئیل یک میش نر را کشت و پوست آن را کند و پشمش را چید؛ سپس آن را به حوا داد تا رشت. در نهایت حضرت آدم با تعلیم جبرئیل از آن جامه صوف بافت (میدی، ۱۳۷۶، ج ۳: ۵۸۲).

همانطور که در این تفسیرها نیز دیده می‌شود، شیخ ابواسحاق از متون تفسیری کهن آگاهی داشته و این متون از منابع مطالعاتی شیخ و مریدان و سیره‌نویسانی مانند خطیب بوده است؛ ولی آنچه در بخش دیگر این پژوهش اهمیت دارد، تأثیرپذیری شیخ از تفسیر خواجه عبدالله انصاری است که بخش غالب تفسیرهای خود را از این تفسیر ادبی و عرفانی وام گرفته است.

۲-۳ تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم از تفسیر خواجه عبدالله انصاری

با بررسی مضامین مشترک بین فردوس‌المرشدیه و تفسیر خواجه عبدالله انصاری می‌توان تأثیرپذیری فردوس‌المرشدیه از تفسیر خواجه عبدالله انصاری را از جنبه مستقیم و غیرمستقیم به موازات هم بررسی کرد. بنابه شیوه معمول تفسیری این کتاب، بعد از تفسیر آیات، برای تحکیم و اثبات دیدگاه شیخ، سخنان بزرگان دین و عرفان نقل می‌شود؛ بنابراین در بخش تفسیر آیات، تأثیرپذیری غیرمستقیم و در هنگام نقل اقوال مشایخ، تأثیرپذیری مستقیم مصداق دارد. هر دو صورت تأثیرپذیری مستقیم و غیرمستقیم در تفسیر یک آیه شواهدی دارد، به همین دلیل برای اینکه در هنگام بررسی نکات تفسیری آیه مرتبط، گسستگی ایجاد نشود و تأثیرپذیری آن را از جوانب مختلف در یک موضوع نشان دهیم، از دو روش مستقیم و غیرمستقیم در ذیل یک عنوان واحد بهره می‌بریم.

گاه در فردوس‌المرشدیه مرجع متن به دلایل فراادبی همانند سرقت ادبی پنهان نمی‌شود و گوینده با عبارت «گویند» به دنبال پنهان‌سازی متن اول نیست؛ بر این اساس می‌توان تأثیرپذیری مستقیم را درباره آن صادق دانست. گاهی نیز با تطبیق مضامین تفسیرهای فردوس‌المرشدیه با تفسیر خواجه عبدالله انصاری، تأثیرپذیری‌های فکری و برگرفتنی از عقاید و دیدگاه‌های خواجه عبدالله دیده می‌شود که این شواهد، حضور بالفعل عنصر یا عناصر متنی غایب در متنی حاضر را نشان می‌دهد. گفتنی است این بخش بیشتر ناظر بر نقل معنا و مضمون است. بازتاب بینش‌ها و عقاید خواجه عبدالله در تفسیرهای شیخ ابواسحاق کازرونی به صورت تأثیرپذیری غیرمستقیم است که قرینه‌ها و نشانه‌های به‌کاررفته در متن، مبین حضور تفسیر خواجه عبدالله انصاری بدون ذکر منبع است.

۱-۲-۳ تأثیرپذیری مستقیم در تفسیر آیات

از تطبیق و بررسی تفسیرهای شیخ ابواسحاق و خواجه عبدالله اینگونه مستفاد می‌شود که گاه شیخ ابواسحاق و خواجه عبدالله تفسیر واحدی از یک آیه ارائه داده‌اند: «و گفت حق تعالی در تورات یاد کرده است که بهشت بهشت منست و مال مال من است پس بخرید بهشت من بمال من. اگر سود کنید آن سود شما راست و اگر زیان کنید آن زیان مراست» (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۳۸). در اثر خواجه هم آمده است: «در تورات موسی خداوند

می‌فرماید: بهشت بهشت من است، مال مال من است، پس شما بهشت مرا به مال من بخرید اگر سود بردید برای خود شما و اگر زیان کردید به عهده من! ای فرزندان آدم من شما را نیافریدم که از شما سود برم! شما را آفریدم که از من سود برید» (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴۱۶). در ادامه این تفسیر در فردوس‌المرشدیه آمده است: خداوند متعال فرمود که من دل‌های مؤمنان را به بهشت خریدم به این دلیل که دل وقف محبت است و در مال وقفی معامله روا نیست. همچنین گفته شده است که در مرغ آسمان و ماهی دریا نیز معامله روا نیست؛ زیرا به دام درآوردن آن ممکن نمی‌باشد. دل نیز ممکن نیست که تسلیم صاحب خود شود و کسی نمی‌تواند آن را به حکم خود دریاورد. به همین سبب معامله بر دل‌های آنها انجام نداد؛ از این جهت که جسم‌ها و مال‌های آنها در تصرف و محکوم آنها هست، معامله بر روی آنها انجام داد و اعلما ان الله يحول بين المرء و قلبه (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۳۹). به عقیده خواجه نیز خداوند نفس خرید و قلب را نخرید؛ به این خاطر که قلب، دل است و دل هم وقف محبت و مهر حق و در وقف خرید و فروش جایز نیست. همچنین شرایط مبیعت و معامله تسلیم است و آنچه تسلیم آن ممکن نیست، مثل مرغ در هوا و ماهی در دریا، معامله آن هم روا نیست؛ چون تسلیم آن آسان نیست. حال دل بنده هم بدین صورت است و تسلیم آن ممکن نیست؛ چنانکه پیامبر (ص) نیز فرمودند: دل آدمی میان دو انگشت از انگشتان خداوند است (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴۱۶)؛ بنابراین با توجه به این شواهد گاهی مطالب تفسیر خواجه انصاری با اختلاف جزئی در فردوس‌المرشدیه تکرار می‌شود؛ چنانکه از جنبه دایره واژگان نیز این تأثیرپذیری مستقیم به وضوح نمایان است.

۲-۲-۳ تأثیرپذیری غیرمستقیم در تفسیر آیات

با بررسی تأثیرپذیری فردوس‌المرشدیه این نتیجه حاصل می‌شود که افزون‌بر اینکه این اثر وام‌دار اندیشه‌های خواجه عبدالله انصاری است، نبوغ خداوندگار این اثر هم باعث می‌شود به‌طور نظام‌مند این اندیشه‌ها دوباره به هم تنیده و در چهره اثری متفاوت‌تر بازتولید شود و اندیشه جدیدی در ساختاری جدید خودنمایی کند؛ چنانکه تأثیرپذیری غیرمستقیم فردوس‌المرشدیه از تفسیر خواجه در بیشتر تفسیرهای شیخ کازرونی، تأییدی بر این سخن است؛ در ادامه به نمونه‌هایی از این همسانی‌ها اشاره می‌شود؛ در تفسیر خواجه «و الله يقبض و يبسط و إليه ترجعون» (بقره: ۲۴۵) اینگونه تفسیر شده است: «خداوند در این آیت بندگان را می‌نوازد؛ هم توانگران و هم درویشان را؛ توانگران را می‌نوازد که از آنها وام می‌خواهد و وام از دوستان خواهند و درویشان را می‌نوازد که وام را از بهر ایشان می‌خواهد و تا عزیزی نباشد برای او درخواست وام نکنند و گاه ضرورت باشد که وام را از غیر دوستان خواهند» (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۰۲). شیخ کازرونی نیز به پیروی از انصاری در این آیه، درباره توانگران و درویشان بحث می‌کند؛ حق تعالی دل توانگر را فراخ می‌کند تا بر درویش نفعه کند و در واقعی نیز دل او را تنگ می‌گرداند تا نفعه از درویش بازگیرد (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۱۴-۲۱۵). در ادامه این تفسیر در تأیید سخن از اقوال مشایخ آمده است: حق تعالی می‌گوید روزی را برای درویشان برای تسلی خاطر آنها تنگ کردم تا از توانگران نبینند و روزی را بر ایشان فراخ کردم تا از توانگران منت نپذیرند و منت آنها را بر گردن خود نبندند (همان: ۲۱۵). در جایی دیگر از این تأثیرپذیری‌ها، شیخ مرشد در اثنای تفسیر قرآن به قرآن خود گفته است: گروهی که حق تعالی مهر کفر در دل‌های ایشان نهاده است تا راه راست نبینند و سخن حق نشنوند آنها را در عذاب الیم گرفتار کرده است؛ «ختم الله علی قلوبهم و علی سمعهم و علی أبصارهم غشاوة و لهم عذاب عظیم»

(بقره: ۷؛ محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۲۱-۲۲۲). شیخ انصاری نیز معتقد است: یکی را مهر بیگانگی بر دل نهادند تا در کفر بماند، یکی را مهر سرگردانی بر دل نهادند تا در فترت بماند؛ آن بیگانه رانده و راه گم کرده است و این بیچاره در راه مانده و به غیر دوست از دوست وامانده است (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۰).

در فردوس المرشدیه، آیه «قد نری تقلب وجهک فی السماء فلنولينک قبلة ترضاها» (بقره: ۱۴۴) را اینطور شرح کرده‌اند: شیخ در تفسیر این آیه گفت که پیامبر (ص) دوست داشت که حق تعالی خانه کعبه را قبله ایشان و امتش گرداند و به تصریح و آشکارا از حق تعالی نخواست؛ ولیکن حق تعالی می‌دانست مراد و مقصود پیامبر (ص) چیست. تا اینکه جبرئیل آمد و پیامبر گفت: بدان که حق تعالی تو را به مرادت رساند و قبله پدرت ابراهیم را به تو و امت ارزانی کرد. چون مقصود پیامبر حاصل شد و قبله خود را برگردانید، حق تعالی فرمود: ای برگزیده من تو را به کعبه پیش از سؤال گرامی کردم (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۴۵-۲۴۶). در تفسیر ادبی و عرفانی خواجه نیز آمده است: «همچنین محمد را خبر داد که تو بر دیدار مائی و در مشاهده عزت مایی، نگر تا حرمت حضرت بشناسی و به ادب سؤال کنی، لاجرم چون در دل وی حدیث قبله بود بحکم ادب اظهار آن نکرد و آن آرزو در دل می‌داشت تا از حضرت عزت خطاب آمد که آرزوی تو را بدانستیم و حسن ادب در ترک سؤال از تو پسندیدیم و آنچه رضای تو دران است از کار قبله تو را کرامت کردیم (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۶۰).

۳-۲-۳ تأثیرپذیری غیرمستقیم در تفسیر آیات و تأثیرپذیری مستقیم در نقل قول‌های مشایخ

همانطور که در شواهد پیشین، نمونه‌هایی از تأثیرپذیری مستقیم یا غیرمستقیم به صورت مجزا در یک آیه نشان داده شد. گاهی نیز شیخ ابواسحاق در شرح و بسط مفاهیم تفسیر خواجه عبدالله انصاری به صورت غیرمستقیم از آن بهره می‌جوید؛ ولی در نقل اقوال مشایخ به‌طور صریح از آن تأثیر می‌پذیرد؛ برای نمونه خواجه عبدالله در تفسیر آیه «إن الله اشتری من المؤمنین أنفسهم و أموالهم بأن لهم الجنة» (توبه: ۱۱۱) گفته است: «خداوند در ازل پیش از وجود بنده، بنده را خرید؛ خود بایع بود و خود مشتری؛ خود فروخت و خود خرید؛ در شرع اسلام روا نیست که فروشنده و خریدار یکی باشد مگر پدر (ولی) که از فرط محبت و شفقت او را روا است؛ پس چه گوئی در خدا که رأفت و رحمت وی در بنده پیش از پدر است...» (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴۱۶). شیخ کازرونی نیز مبانی فکری خواجه عبدالله را به زبانی عامه‌فهم تفصیل و تبیین کرده است: «حق تعالی این بیع پیش از آن کرد که مؤمنان بیافرید و بخريد از ایشان نفس‌های ایشان و مال‌های ایشان به بهشت، و این بیع جایز باشد؛ همچنانکه پدری دختر کوچک خود بشوهر دهد یا زنی از برای پسر کوچک خود بخواهد بی‌آنکه ایشان دانند و بی‌دستوری ایشان هر دو جایز باشد و آن عقد درست باشد؛ زیرا که والی ایشان است و اگر پسر و دختر دیگری عقد بندد جایز نباشد و درست نباشد؛ زیرا که نه والی ایشان است. همچنین حق تعالی این بیع از برای مؤمنان بکرد بی‌دستوری ایشان و بخريد بهشت از برای ایشان به نفس‌های ایشان و مال‌های ایشان و گفت ایشان مرااند و من از برای ایشانم و مولی و دوست مؤمنانم» (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۳۸). به این ترتیب بخشی از واژگان تفسیر خواجه عبدالله انصاری وارد متن فردوس المرشدیه شده است؛ این قبیل واژگان به دلیل نداشتن صراحت، از جنبه تأثیرپذیری غیرمستقیم بررسی پذیر هستند. در ادامه این تفسیر، نقل‌قول‌هایی که محمود بن عثمان از خطیب ابوبکر بیان می‌کند بیانگر تأثیرپذیری مستقیم به پیروی از تفسیر ادبی و عرفانی خواجه عبدالله است؛ گفتنی است شیخ در بخش تفسیر آیه به بهره‌گیری از مضامین تفسیر خواجه عبدالله انصاری اشاره نمی‌کند؛ ولی در ادامه آن با

«گفته‌اند» نشان می‌دهد که این نگرش متعلق به دیگران است: «خطیب ابوبکر رحمة الله علیه گوید گفته‌اند که حق تعالی بدخویی بنی‌آدم می‌دانست و این بیع پیش از آفریدن ایشان کرد و بهایی گران بایشان داد که نباید که ایشان اعتراض کنند نزد بلوغ» (همان: ۲۳۸). خواجه عبدالله نیز در ذیل تفسیر این آیه در بیان «معامله خداوند» می‌گوید: «آنگاه خداوند می‌دانست که بنده او بدخوی و بدعهد و بی‌وفاست و هنگام بلوغ بدان معاملت اعتراض کند، راه اعتراض را بر او بست؛ بدین معنی که نفسی پرعیب و پرافت خرید به بهشتی پر از ناز و نعمت!...» (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۴۱۶). به بیان محمود بن عثمان، خطیب امام ابوبکر محمد بن عبدالکریم، نویسنده فردوس‌المرشدیه به زبان عربی، نقل قول‌های مشایخ را یا از شیخ ابواسحاق شنیده و یا اینکه برای تبرک و فایده نقل کرده است. این امر موافقت کلام اولیا را در همه جوانب و موضوعات نشان می‌دهد. محمود بن عثمان بیان می‌کند هر جا ذکر خطیب ابوبکر آمده باشد، ختم سخن شیخ به شمار می‌رود (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۱۹۷)؛ بنابراین تأثیرپذیری گفتار شیخ و نویسنده عربی سیره‌نامه موضوعی است که در بحث تأثیرپذیری این متن عرفانی باید در نظر گرفته شود.

۳-۲-۴ تأثیرپذیری غیرمستقیم در تفسیر آیات بدون نقل قول‌های مشایخ

در فردوس‌المرشدیه به‌طور محض، تفسیر و نقل قول‌های بعد از تفاسیر نقل نمی‌شود؛ گاه شیخ در نقل تفسیر آیات تنها به اشاره مضمونی آن بسنده می‌کند و نقل قول‌های بعد از تفسیر خواجه عبدالله را یادآور نمی‌شود؛ شیخ کازرونی در تفسیر آیه امانت «إنا عرضنا الأمانة على السماوات والأرض والجبال فأبين أن يحملنها وأشفقن منها و حملها الإنسان» (احزاب: ۷۲) بیان می‌کند که آسمان و زمین و کوه از برداشتن امانت سرباز زدند، از ترس اینکه نتوانند امانت را بردارند. آدم^(ع) از غایت دوستی و عشق حق، مطیع و تابع امر حق تعالی شد؛ از آن جهت که هر که کسی را دوست داشته باشد، هر چه معشوق بگوید، فرمان معشوق را با خوش‌دلی قبول می‌کند (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۲۴-۲۲۵). به عقیده خواجه عبدالله نیز آدم چون سوخته بود، ودیعه الهی را قبول کرد: «خداوند مشتکی گل و خاک در وجود آورد و به آتش محبت بسوخت پس او را بر بساط انبساط جای داد آنگاه به‌عنوان امانت بر عالم صورت عرضه داشت؛ آسمان‌ها و زمین و کوه‌ها همه سروازدند! آدم مردانه پیش آمد و دست پیش کرد! گفتند: ای آدم بر تو عرضه نکردند، چرا درمی‌گیری؟ گفت: زیرا سوخته منم و سوخته را خود درگرفتن روی نیست...» (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۲: ۲۶۵-۲۶۶). این آیه با شرح و تفصیل بیشتری در تفسیر خواجه عبدالله انصاری نقل شده است که خلاصه آن در فردوس‌المرشدیه نمایان است؛ بنابراین برخی از همسانی‌های مضمونی با تفصیل بیشتر در تفسیر خواجه عبدالله نسبت به فردوس‌المرشدیه آمده است و می‌توان از آن به تأثیرپذیری غیرمستقیم با تغییرات کاهشی در شرح و تفصیل یاد کرد.

نمونه‌های دیگر تأثیرپذیری فردوس‌المرشدیه و کشف‌الأسرار در شرح و تفصیل آیه «و فیها ما تشتهیه الأنفس و تلذ الأعین» (زخرف: ۷۱) است؛ شیخ ابواسحاق معتقد است: «اهل بهشت هر گروهی تمنایی و آرزویی باشد لیکن محبان حق تعالی هیچ آرزو و تمنا نباشد به‌جز مشاهده حق تعالی، زیرا که دوست‌ترین چیزی بر محبان حق تعالی مشاهده حق باشد؛ چنانکه گفته‌اند: قبله ما روی دوست، قبله هر کس حرم» (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۶۵). خواجه عبدالله نیز این آیه را نصیب عارفان و بهره‌مشتاقان دانسته است که تا هستی داشتند در آرزوی جمال دیدار حق بودند و با دلی تشنه و نفسی سوخته و جانی به عشق افروخته شمه‌ای از عالم دوستی به آنها رسیده

است و در آن سراسیمه و حیران شده‌اند (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۲: ۴۰۱)؛ بنابراین مطابق با هر دو تفسیر، نهایت تمنای محبان و عارفان در بهشت، دیدار با خداوند است.

۳-۲-۵ تأثیرپذیری از تفسیر آیات و ذکر آن در بخش نقل قول‌های مشایخ

گاهی شیخ ابواسحاق تفسیر متفاوتی از آیه ارائه می‌دهد و تفسیر خواجه عبدالله در ذیل تفسیر شیخ در هنگام نقل اقوال مشایخ بیان می‌شود؛ شیخ آیه «و جعل بین البحرین حاجزا» (نمل: ۶۱) را بدین صورت تفسیر می‌کند: خداوند آب وجود مؤمن و کافر را با هم آمیخته نکرد تا از یک شخص هم مؤمن و هم کافر به وجود آید (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۲۹). در ادامه این بحث، سخنان و نظریات مختلف در این باره ذکر می‌شود: گویند مقصود از این حاجز میان دل و نفس است که پیوسته یکی از ایشان بر شخص غالب است؛ اگر دل غالب شود، نفس غایب است و اگر نفس غالب شود، دل غایب خواهد شد و این دو با یکدیگر جمع نمی‌شود (همان: ۲۳۰). در تفسیر خواجه نیز بعد از ذکر آیه نقل شده است: «اشارت به قلب و نفس است چه در نهاد آدمی هم کعبه دل است هم تکیه‌گاه نفس! که در آفرینش هر دو گوهر ضد یکدیگرند و در عین حال که بهم پیوسته‌اند، در طریقت از هم گسسته‌اند، هر دو در هم گشاده و میان هریک از دو قدرت مانعی نهاده! هرگاه نفس اماره در سرپرده دل شیبخون زند، دل محنت‌زده به تظلم به درگاه عزت می‌شود و از آن پیشگاه خلعت نظر به او می‌رسد» (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۲: ۱۸۲).

همانگونه که در شواهد پیشین نیز دیده شد، گاه شیخ ابواسحاق در تفسیر آیه‌ای به‌طور کامل از تفسیر خواجه عبدالله انصاری متأثر است و گاه نیز در بخش اقوال مشایخ بدون ذکر نام، نگرش او را می‌آورد. در بعضی از آیات نیز دیدگاه انصاری تنها بخش کوچکی از تفسیر یک آیه را در بر می‌گیرد؛ در فردوس المرشدیه آمده است که خداوند در آیه «و الصافات صفا» (صافات: ۱) به صف‌های فرشتگان در آسمان، صف‌های مؤمنان در نماز جماعت، صف‌های غازیان در پیکار با کافران، علمای دین، سالکان راه دین و ذاکران و قرآن‌خوانان قسم یاد می‌کند (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۲۵). انصاری نیز مراد از آنها را صف‌های فرشتگان بیان می‌کند که عالم علوی به وجود آنها آراسته شده و آسمان با آنها منور شده است. گروهی دیگر نیز صف فرشتگان مخصوص بیت المعمور دانسته‌اند (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۲: ۳۰۳).

۳-۲-۶ تأثیرپذیری از تفسیر آیات دیگر برای آیه مدنظر

گاهی دیده می‌شود که شیخ کازرونی تفسیر چند آیه پیش انصاری را برای آیه مدنظر برمی‌گزیند؛ برای نمونه در فردوس المرشدیه در تفسیر آیه «ربنا ظلمنا أنفسنا» آیه بیست و سوم سوره اعراف آمده است: آدم^(ع) نافرمانی کرد و گندم خورد و ابلیس نیز نافرمانی کرد و سجده به آدم^(ع) را به‌جای نیاورد. با وجود اینکه نافرمانی کردند، حضرت آدم ادب نگه داشت و دانست که قضای حق تعالی و حکم اوست. پس آنچه دانست پوشید و ادب نگه داشت و نفس خود را ملامت کرد و اضافت گناه به خود کرد و پشیمان شد و بگریست و با اعتراف به گناه خود گفت: ربنا ظلمنا أنفسنا. ابلیس در بساط حق، ادب نگاه نداشت؛ بلکه گفت من بهتر از آدم هستم و دانست که آن امر چه کسی است و حکم قضا و قدر به چه کسی تعلق دارد. در نتیجه هرآنچه می‌دانست، پنهان نکرد. حضرت آدم توبه کرد و با پشیمانی بگریست و اظهار عجز و نیستی کرد لاجرم به کرامت و برگزیدگی نائل شد؛ در مقابل ابلیس پشیمان نشد و تکبر و هستی آورد و گفت: انا خیر منه برای همین لعنت و دوری یافت (محمود بن عثمان،

۱۳۵۸: ۲۴۱). حال آنکه، انصاری این تفسیر را برای آیه یازده سوره اعراف بیان کرده است؛ در دور آدم صفی، هرکس به نقد خویش بینا شد و هرکسی نقد خود را بر محک زد؛ فرشتگان به نقد «نسیح لک» و ابلیس مهجور به نقد «أنا خیر» بینا شد تا اینکه در دیده پنداشت خوار ماند. ابلیس به پنج دلیل مستوجب لعنت و مهجور درگاه شد و آدم نیز به پنج عامل استحقاق کرامت و نور هدایت یافت؛ از جمله اینکه ابلیس به گناه خویش اعتراف نکرد و کبر او مانع این کار شد؛ ولی آدم (ع) به گناه خویش اعتراف و به عجز خود اقرار کرد. ابلیس از کرده‌ی خود پشیمان نشد و عذر نخواست ولی آدم (ع) از کرده خود پشیمان شد و عذرخواهی و تضرع کرد. ابلیس در نافرمانی با خود نیفتاد و نفس خویش را ملامت نکرد؛ ولی آدم (ع) روی به خود کرد و خود را در آن ذلت ملامت کرد. ابلیس توبه را بر خود واجب ندید و تضرع نکرد؛ ولی آدم (ع) توبه را بر خود کلید سعادت و شفیع مغفرت شناخت و تا روی قبول ندید، بازنگشت. ابلیس از رحمت خدا ناامید شد؛ برای همین در توبه به روی او بسته شد؛ ولی آدم (ع) دل در رحمت و مغفرت خداوند بست و بر درگاه بی‌نیازی نالید تا اینکه به رحمت و مغفرت رسید (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۳۲۲-۳۲۳). بر این اساس، گاهی شیخ ابواسحاق به‌جای تفسیر آیه منظور، از تفسیر آیات پیش از آن مطالبی نقل می‌کند. در نمونه دیگر، خواجه عبدالله انصاری در ذیل آیه «کتب علیکم إذا حضر أحدکم الموت» (بقره: ۱۸۰)، ترس گناهکار و عارف را دو امر متفاوتی برمی‌شمارد و می‌گوید: گناهکار، هم از عقوبت و هم از بدی عاقبت می‌ترسد و ترس عارف از اجلال و اطلاع حق است. به ترس عارف، هیبت و به ترس عاصی، خوف گفته می‌شود. خوف از خبر می‌آید؛ ولی هیبت از عیان می‌زاید (انصاری، ۱۳۷۶، ج ۱: ۷۲). درحالی که در فردوس‌المرشدیه بعد از آیه «فلا تخافوهم و خافون إن کتم مؤمنین» (آل عمران: ۱۷۵)، به انواع ترس اشاره می‌شود؛ ترس خاصان حق و اولیای حق از حق تعالی است؛ به این دلیل که مسبب اوست و سبب نیز از او هست؛ ولی دیگران از خلق و سبب‌ها ترس دارند. اولیای حق هرچه می‌بینند از حق می‌بینند و به‌یقین می‌دانند اگر حق تعالی نمی‌خواست، نبود (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۲۶).

بدین ترتیب، تأثیرپذیری‌های فکری و نقل به معنا و مضمون تفسیر خواجه عبدالله انصاری در فردوس‌المرشدیه بر تأثیرپذیری غیرمستقیم فردوس‌المرشدیه از تفسیر خواجه عبدالله صحه می‌گذارد. گفتنی است، بررسی تأثیرپذیری این تذکره تنها به این دو اثر ختم نمی‌شود؛ بلکه پژوهش‌های دیگری نیز لازم است تا تأثیر و تأثر آنها با دیگر تفسیرها نیز بررسی شود؛ چنانکه گاهی این تأثیرپذیری با تفسیرهای عرفانی دیگر نیز مشهود است؛ شیخ در تفسیر آیه «و کذلک أوحینا إلیک قرآنا عربیا لتنذر أم القرى و من حولها و تنذر یوم الجمع» (شوری: ۷) بیان می‌کند مقصود از «أم القرى»، دل و «من حولها»، اعضا و جوارح مانند چشم، گوش، دست، زبان و پای است. همانطور که اصل همه عالم، مکه است، اصل وجود آدمی نیز دل به شمار می‌آید؛ همانگونه که همه عالم تابع مکه است، همه اعضا و جوارح نیز تابع دل هستند؛ وقتی دل به سلامت باشد و به یاد حق تعالی و مراقبت و حضور مشغول شود، همه اعضا به سلامت می‌شود و همه اعضا به عبادت حق تعالی می‌گراید (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۶۲-۲۶۳). سهل تستری نیز تفسیر ظاهری «أم القرى» را مکه مکرمه و مقصود باطنی آن را قلب دانسته است و از «من حولها» نیز به اعضا و جوارح تعبیر می‌کند. از دیدگاه سهل، مقصود از این آیه بیم‌دادن به مردم است تا دل‌ها و جوارح خود را از لذت معاصی و پیروی از شهوات حفظ کنند (التستری، ۱۴۲۳/۲۰۰۲: ۲۳۹).

شیخ ابواسحاق در تفسیر «أو لم یروا أنا جعلنا حرما آمنا و یتخطف الناس من حولهم» نیز باز حرم کعبه و حوالی آن را به دل مؤمن و جوارح او همانند می‌کند (محمود بن عثمان، ۱۳۵۸: ۲۳۳-۲۳۴).

۴- نتیجه‌گیری

مطالعه تأثیرپذیری تفسیر آیات شیخ ابواسحاق کازرونی در فردوس‌المرشدیه نشان می‌دهد که تاریخ طبری و تفسیر خواجه عبدالله انصاری در شمار اصلی‌ترین زیرمتن‌هایی هستند که شیخ کازرونی شیوه تفسیری خود بر آیات را بر مبنای آنها پایه‌ریزی کرده است. شیخ در داستان آفرینش و خلافت آدم^(ع) به صورت مستقیم از مفاهیم تاریخ طبری تأثیر پذیرفته است. از سوی دیگر، بازتاب بینش‌ها و عقاید خواجه عبدالله در تفسیرهای شیخ ابواسحاق کازرونی به صورت تأثیرپذیری غیرمستقیم مصداق دارد. نقل به معنا و مضمون در ردیف تأثیرپذیری غیرمستقیم قرار می‌گیرد؛ به همین سبب، در فردوس‌المرشدیه نیز مضامین تفسیر خواجه عبدالله انصاری در تفسیرهای شیخ ابواسحاق کازرونی به صورت نقل به معنا و مضمون عینیت دارد. شیخ ابواسحاق گاه در تفسیر آیه‌ای، به طور کامل از تفسیر خواجه عبدالله متأثر است؛ گاهی نیز در بخش سخنان مشایخ، بدون ذکر نام نگرش او را می‌آورد. در بعضی از آیات نیز دیدگاه انصاری تنها بخش کوچکی از تفسیر یک آیه را در بر می‌گیرد؛ گاهی نیز شیخ تفسیر متفاوتی از آیه ارائه می‌دهد و تفسیر خواجه عبدالله در ذیل تفسیر شیخ کازرونی در هنگام نقل سخنان مشایخ بیان می‌شود. علاوه بر تأثیرپذیری غیرمستقیم، برخی اوقات نیز تفسیرهای خواجه انصاری با اختلاف جزئی در فردوس‌المرشدیه تکرار می‌شود؛ چنانکه از جنبه دایره واژگان نیز این تأثیرپذیری آشکارا بیانگر تأثیرپذیری مستقیم است.

منابع

قرآن کریم.

- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۳). *تاریخ کامل*، جلد ۱، برگردان سید محمدحسین روحانی، تهران: اساطیر، چاپ سوم.
- اژدری، مرضیه (۱۳۹۱). *بررسی محتوایی فردوس‌المرشدیه فی اسرارالصمدیه*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: دکتر سهیلا صلاحی مقدم، استاد مشاور: دکتر مهین پناهی، دانشگاه الزهراء (س).
- انصاری، خواجه عبدالله (۱۳۷۶). *تفسیر ادبی و عرفانی قرآن مجید به فارسی*، ۲ جلد، نگارش حبیب‌الله آموزگار، تهران: اقبال، چاپ یازدهم.
- بصیری، محمدصادق (۱۳۸۲). «مقایسه اجمالی تفسیر خواجه عبدالله انصاری و کشف‌الاسرار میبدی»، *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، دوره جدید، شماره ۱۴، ۱-۱۷.
- بهروزی، علی‌نقی (۱۳۴۹). «پیشینه تاریخی و جغرافیایی کازرون»، *مجله چند گفتار، انتشارات اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس*، ۱۱۱-۱۳۱.
- التستری، سهل بن عبدالله (۱۴۲۳/۲۰۰۲). *تفسیر التستری*، تحریر محمد علی بیضون، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول.
- جرجانی، سید الشریف (۱۳۰۶). *دلائل الاعجاز فی القرآن*، ترجمه سید محمد رادمش، مشهد: آستان قدس رضوی.
- خوبی، ابوالقاسم (۱۳۸۳). *البیان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سید جعفر حسینی، قم: دارالتقلین، چاپ اول.

خیراندیش، عبدالرسول؛ رحیمی جابری، اعظم (۱۳۹۸). «شکل‌گیری و گسترش خانقاه‌های مرشدیه در هند و چین (سده هشتم هجری)». فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام، سال ۲۰، شماره ۷۷، ۲۱۹-۲۶۵.
 راغب اصفهانی (۱۴۲۷). مفردات الفاظ القرآن الکریم، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، [بی‌جا]: طلیعة النور، چاپ دوم.

رجبی‌نیا، مریم؛ حسینی، مریم (۱۳۹۳). «معرفی تحلیلی و مقایسه سه سیرت‌نامه محمود بن عثمان درباره دو تن از مشایخ معروف فارس در قرن هشتم (شیخ ابواسحاق کازرونی و شیخ امین‌الدین بلیانی)»، دوفصلنامه علمی - پژوهشی ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء (س)، سال ۷، شماره ۱۲، ۱۲۳-۱۶۰.
 سرمدی، مجید؛ شیخ، محمود (۱۳۸۷). «توصیف شیوه میبدی در تفسیر عرفانی قرآن»، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۲۱، ۶۹-۸۸.

سیوطی، جلال‌الدین [بی‌تا]. الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
 صفحی، مریم‌السادات؛ آذریوند، حسین؛ سلامتیان، محمد (۱۳۹۹). «سیری در دگرگونی‌های مضامین عرفانی در تفاسیر قرآن با تکیه بر تفسیر خواجه عبدالله انصاری و صفی علیشاه»، ماهنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، سال ۱۳، شماره ۷، ۹۵-۱۱۷.

کتاب مقدس (۱۸۹۵). به همت انجمن کتاب مقدس ایران.
 کریمی یونجالی، ثریا؛ محرمی، رامین (۱۴۰۰). «بررسی بینامتنی فردوس‌المرشدیه با متون دینی و عرفانی (با تکیه بر رساله قشیریه)»، فصلنامه علمی - پژوهشی ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء (س)، سال ۱۳، شماره ۲۵، ۳۹-۶۵.
 محمود بن عثمان (۱۳۵۸). فردوس المرشدیه فی اسرار الصمدیه به انضمام روایت ملخص آن موسوم به انوار المرشدیه فی اسرار الصمدیه، به کوشش ایرج افشار، تهران: انجمن آثار ملی.
 مشرف، مریم (۱۳۸۲). نشانه‌شناسی تفسیر عرفانی، تهران: نشر ثالث، چاپ اول.
 میبدی، ابوالفضل رشیدالدین (۱۳۷۶). کشف الأسرار و عده الأبرار، جلد ۳، به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر، چاپ ششم.

میبدی، ابوالفضل رشیدالدین (۱۳۸۲). کشف الأسرار و عده الأبرار، جلد ۱ و ۷، به سعی و اهتمام علی‌اصغر حکمت، تهران: امیرکبیر، چاپ هفتم.
 نوپا، پل (۱۳۷۳). تفسیر قرآنی و زیان عرفانی، ترجمه اسماعیل سعادت، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول.